

VAN-E ÉS MILYEN A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY SAJÁT TRADÍCIÓJA?

LÁNCZI ANDRÁS

A politika mint tradíció

Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy „Van-e a magyar politikatudománynak hagyománya?”, nem kerülhetünk meg egy másik, még előbbre való kérdést: szükség van-e egyáltalán arra, hogy a politikatudomány – vagy bármely más tudomány – önmaga helyzetére tegyen föl kérdéseket? Nem Platónnak van-e igaza, aki szerint „általában semmiféle más tudomány sem önmagával törődik – erre nincs is szüksége –, hanem azzal, aminek a tudománya”? (Platón 1984: 342c) Az orvostudomány sem azzal törődik, ami az orvostudománynak, hanem ami a testnek az érdekét szolgálja. A politika tudományának is nem inkább a politikai közösség céljaival kell törődnie, mint magával a politikatudománnyal? Az antik politikatudomány még *közvetlenül* kötődött a politikai élethez, nyelvezete mindenki számára érthető volt, szemlélete praktikus. Nem létezett olyasmi, amit ma nevezünk „elmélet”-nek.

A modern politikatudomány viszont elméleti, fogalmi gyakran ezoterikusak, és csak kivételes történelmi pillanatokban szolgálja közvetlenül a politikai életet. Ennek a közvetettségnek a része, hogy a modern politikatudomány egyre többet foglalkozik önmagával. Így van ez külföldön és itthon is. Mások az indítékok ott, mint itt. A nyugati politikatudomány szerepzavarral és célmeghatározási gondokkal küszködik. A hazai politikatudomány viszont tudománya *tartalmát* akarja körülhatárolni, szeretné tudni, hogy minek van birtokában, s mi az, ami hiányzik. Ezért teszi föl azt a kérdést, hogy van-e hagyománya, amelyet betemetett az idő.

A magyar politikatudománynak természetesen van hagyománya, amennyiben nem a *mai* tudományos mércét alkalmazzuk. Ebbe a hagyományba – tágan értelmezve – beletartozik minden olyan írott forrás, amely reflektál a politikai életre: István király emlékiratától

Bibó tanulmányaiig tarthat a fölsorolás. A politikatudomány fogalmát azonban nem ebben a tág értelemben szoktuk használni. Modern politikatudományról a modern politikai eszmék és intézmények megjelenésétől kezdve beszélhetünk. Először is azt a vonalat kell meghúzni, amely elválasztja a szélesen hömpölygő politikai tartalmú írások folyamát a modern, intézményesített politikatudományi oktatás bevezetésétől, illetve a modern politikai eszmék első konzekvens megfogalmazásaitól. A politikai modernséget a következő követelményekhez kapcsolhatjuk: új politikai nyelvezet kialakulása (azaz új fogalmak használata, például állam mint független közhatalom, a természeti jogokkal összekapcsolt *szabadság* fogalma stb.), a fejlődés eszméjének általánossá válása, politika és morál szétválasztása a hatékonyság érdekében, a szakszerűség előtérbe kerülése (például a közigazgatásban), modern ideológiák kialakulása, a politikai közösség ügyeinek kizárólag törvényes eszközökkel történő intézése, a közjó regulatív fogalmának a bevezetése, hatalomgyakorlási technikák (képviseleti parlament, felelős kormányhatalom, független bíráskodás) alkotmányos garanciáinak a követelése. Szándékosan kerülöm a „demokrácia” fogalmát, hiszen a modern politikai intézményrendszerek kezdeményezői – Hobbes, Locke, az amerikai alapító atyák és mások – a *békét* akarták biztosítani, s ennek érdekében két feladatot kívántak megoldani: a hatalom megfékezését (hatalommegosztás) és a civil szféra megerősítését (alapvető jogok védelme). A modern demokrácia eszméje – és eszközei – csak a köztársasági államforma (*res publica*) eszméjének alárendelve jelent meg és nyerte el fokozatosan a mai jelentését.¹

Ezeknek a követelményeknek a megjelenése azért jelentheti a modern politikatudomány kezdetét, mert *univerzálisak*. Noha igaz, hogy minden politikai közösség elsősorban a saját dolgaival foglalkozik, ezek a közösségek, konfliktusok töltik meg tartalommal a közösség politikai gondolkodását, a modernség egyik jellegzetessége, hogy univerzális követelményeket támaszt minden politikai közösséggel szemben. Hosszú évszázadokig a politikai filozófia volt a *noetikus* (racionális) megismerési kerete a politikai jelenségeknek. A politikai filozófusok voltak a modern politikai intézmények kezdeményezői; a klasszikus modern politikai filozófia nélkül nem születhetett volna meg a legrégebb írott alkotmány, az amerikai. A modern politikatudomány a modern politikai intézmények és a jogilag szabályozott egyetemes politikai folyamatok kiszámíthatósága nélkül nem alakulhatott volna ki. A modern politikai gondolkodás univerzalizmusa tette lehetővé, hogy ma egyáltalán beszélhetünk a politikatudomány „egyetemes normái”-ról. Ez a tudomány egyetemes eszméket, politikai folyamatokat, intézményrendszereket, jogrendszereket foglal magában, s ezek *összehasonlíthatóságában* látja tudományossága garanciáját. Az alapvető ellentmondás azonban mindig is fennállt: a tudomány univerzalista követelményei és eszközei állandóan beleütköztek és ütköznek ma is az adott politikai közösség tradicionális, vagyis

egyedies vonásaiba. Ezzel magyarázható, hogy a modern politikatudomány nem mondhat le a politikai filozófiáról, a politikai kultúra vizsgálatáról, a politikai mentalitás történeti tanulmányozásáról.

AZ ELSŐ SZAKASZ

A modernség igénye először mindig eszmeileg fogalmazódik meg. Magyarországon a modernség politikai eszméi az 1790-es években jelentek meg. Concha Győző máig legátfogóbb elmezése ezen időszak politikai irodalmáról bárkit meggyőzhet arról, hogy a francia felvilágosodás hatása alatt álló magyar reformgondolkodók írásaiban megjelennek mindazok az eszmék, amelyek majd a reformkor politikai vitáinak a matériáját adják – kivéve a szabadság eszméjét: individuális ész-kultusz, valláskritika, a nemzetállam eszméje, modern patriotizmus. Concha a következő szavakkal hasonlítja össze az 1830-as évek politikai eszméit a 18. század végiekkel: „A harmincas évek reformmozgalmai semmi új eszmét nem hoznak fölszínre, a mi már itt föl nem tűnt volna, sőt el sem érik a 90-es éveknek az irodalomban nyilatkozó szellemét se bőség, se mélységre nézve; a harmincas évek gyakorlatiabbak voltak, mint ez irodalom irányzata; állandó nyomokat is hagytak, de a mit ekkor életre kelni látunk, annak magvát már a múlt században hintették el, sőt még többet, de minden még ekkor sem kelhetett ki” (Concha 1885:69). Fölbukkan a nő- és zsidóemancipáció gondolata, a szabad kereset elvén alapuló munka követelménye is. Eszmetörténetileg fontos megjegyezni, hogy a kilencvenes évek reformirodalmában szerepelnek a korabeli európai politikai eszmék is: a hatalommegosztás előnyei és hátrányai (Montesquieu nézeteivel), a szuverén meghatározásának a gondjai, a modern természetjog tartalma, a szerződéselmélet, az ember jussai. Ekkor jelenik meg első ízben az angol és a magyar alkotmányos fejlődés közti hasonlóság mint tudományos érv: ez a párhuzam bűvópatakként a mai napig kísérti politikai gondolkodásunkat, hiszen például Antall József is súlyos érvként hozta fel egyik beszédében (Antall 1992:10), amikor Magyarország demokratikus fejlődését méltatta. Concha, aki más írásában is visszatért erre a kérdésre, merő fikciónak nevezte a párhuzamot. A szerző külön fejezetben foglalkozik a magyar sajtószabadság fejlődésével, ezzel is hangsúlyozva, hogy a kilencvenes évek reformeszméi tartalmazták az összes későbbi politikai törekvést.

A „modern politikai gondolkodás” terminust felváltva kívánom használni a „modern politikatudomány” terminussal, hiszen a politikatudomány mércéjéül – mint már említettem – egyrészt az adott kor tudományossági kritériumait kell tekinteni, másrészt az adott politikai közösségben tárgyszerűen fölmerülő kérdésekkel összhangban kell megítélni. A kilencvenes évek reformgondolkodói nemcsak tematikailag, de műfajilag is hosszú időre meghatározták a magyar politikatudomány karakterét: eszméiket pamfletekben, brosúrákban, röp-

lapokon, rövid értekezésekben fogalmazták meg, azaz műfajilag *publicisztikát* írtak. A publicisztika célja a politika közvetlen befolyásolása, irányának megváltoztatása. A magyar politikai gondolkodás egyik legfontosabb vonása a publicisztikai irány lelkes művelése. Pasteiner Iván, aki a magyar politikatudomány kezdeteit vizsgálta, a következőket írta: „Az államélet egyes kérdéseinek, jelenségeinek publicisztikai valamint politikai jellegű vizsgálatával a magyar irodalomban a XVII. századtól kezdve találkozunk; ekkor vetették meg alapját nálunk a publicisztikai irodalomnak” (Pasteiner 1914). Pasteiner felfogása szerint attól kezdve beszélhetünk politikatudományról, amikor megjelenik a rendszeres államtan. A politikatudomány feladata az állam tanulmányozása. Rendszeres államtanról – szerinte – a XVIII. század végétől beszélhetünk. Mária Terézia tanügyi reformjai között találjuk a „politico-camarai tudományok” egyetemi szintű oktatásának a bevezetését (1769), majd 1777-től az akadémiai tanítását. A rendeletek kötelezővé tették két tankönyv használatát: Carolus Antonius Martini *Positives de jure civitatis* (1768), valamint Joseph Sonnenfels *Grundsätze der Polizeii-, Handlungs- und Finanzwissenschaft* (1765–76) c. könyvét. Mindkét mű a „gyakorlati államélet eszélyességi szabályainak” megállapítására törekedett, s kifejezte az Udvar politikáról alkotott felfogását. Jogilag egészen 1848-ig e két könyv alapján tanították a „politikát” akadémiai szinten az egész Birodalomban. A szuverenitás hiánya megmutatkozott a politikai gondolkodásban is: létezett ugyanis egy akadémiai politikatudományi vonal, amely a német jogi és bölceleti (pl. Christian Wolff) irodalom hatása alatt állt, s volt egy *publicisztikai* irány, amely a francia felvilágosodás eszméinek beszivárgása nyomán erősödött meg, s táplálta az 1790-es évek reformmozgalmát. Az akadémiai vonal mindig is *jogászias* és *államcentrikus* maradt, így ezek a vonások csökkenő befolyással ugyan, de a mai napig jellemzői politikatudományunknak. Az akadémiai politikatudományt olyan elfeledett nevek fémjelzik mint Sz. Szilágyi János, Fuchs Sámuel, Köteles Samu a múlt század elején, vagy néhány évvel később Karvasy Ágost, aki már magyar nyelven írta politikai tárgyú műveit (pl. „A politikai tudományok rendszeresen előadva”, I–III. köt., Győr 1843–44), Szeremlei Gábor (pl. „Politica tanításának rövid vázlatául”, Sárospatak 1844). Ezt a vonalat vitte tovább Kautz Gyula („Politika vagy országásattan”, 1862, illetve „A politikai tudomány kézikönyve”, 1876), Szilágyi Dezső, Pisztyák Mór, Kerkapoly Károly, Kuncz Ignác és Balogh Arthur (pl. „Politika”, 1910).

A kettősség másik ágához a sokkal jobban ismert nagy publicisztikai művek tartoznak: Széchenyi, Kossuth, Wesselényi, Kemény, Deák, Eötvös és mások írásai. Concha szigorú osztályozásában Eötvösnek „A XIX. század uralkodó eszméi” c. munkája is a publicisztikai irodalomhoz tartozik (Concha 1905: VII). Conchának igaza van annyiban, hogy ha egy írást a célja felől ítélünk meg, akkor a *Hitteltől* a *Forradalom után*on át *A XIX. század uralkodó eszméi*ig publicisztikai művekkel van dolgunk. A magyar politikai gondolkodás

ezen sajátossága a magyar politika sajátosságával van összefüggésben. A szuverenitás hiánya vagy korlátozottsága, illetve az elmaradottság fölismerése állandó „modernizációs nyomás” alatt tartotta a politikai gondolkodókat. Mivel a publicisztika célja a politika megváltoztatása, szemlélete jövőbe tekintő, mozgósítani akar, ezért propagandisztikus. A publicisztikai irány Platon tudományfelfogásához esik közel: a politikatudománynak a gyakorlati politikát kell szolgálnia. Nem véletlen, hogy míg az akadémiai vonalon a konzervatív szemlélet az uralkodó, a publicisztikai irányt egyformán művelték a konzervatívok és a liberálisok. Ebből következően elmondható, hogy a modern magyar politikatudomány kezdetét – Pasteiner Iván előadását követve – datálhatjuk Mária Terézia oktatási reformjainak a bevezetésére, de kezdő időpontnak megtehető – ahogy én javasolom – az 1790-es évek reformmozgalma is.

A két irány – a publicisztikai és az akadémiai – egyesítésének igénye először Eötvös főművében és részben Pulszky Ágostnál mutatható ki, ez erősödik Asbóth János írásaiban és parlamenti beszédeiben, és megítélésem szerint Concha Győző volt az, aki tudatosan figyelt mindkét irányra. Ezért a modern magyar politikatudományi tradíció első nagy szakaszát, amely az 1970-es évek politikai irodalmával kezdődik, Concha munkásságával, az első világháború végével látom lezárulni. Igaz ugyan, hogy Concha csak 1933-ban hal meg, de közvetlen hatása nem tart tovább, mint az 1910-es évek vége. A korszak tipikus politikatudományi műve két nagy fejezetből áll: egy *alkotmánytani* részből és egy *közigazgatási* fejezetből. A politika tárgyát rendszerint az államban jelölték meg, amely a nemzettel azonos. Mivel az államot erkölcsi entitásnak tekintették, az állam, nemzet és erkölcs fogalma nemcsak logikai, de szerves kapcsolatban is állt egymással. Ezért írja Concha a következőket: „Machiavellit nem tekintve, az ellentét politika és morál közt nem létezik, hanem egyes emberi cselekedetek moralitása iránt van kétség” (Concha 1905: 11).

A magyar állameszme két támasztékon nyugodott: a szent koronatanon és az állam organikus felfogásán. Az állam organizmusként való szemlélete az antik politikai gondolkodásig nyúlik vissza, de a középkorban vált általános politikai terminussá. Ahogy az egyház „Krisztus misztikus teste” (*corpus mysticum Christi*), az állam is egy *test*-be ötvözi az állam területén élőket. A modern állameszme ennek a felfogásnak a kritikájaként, meghaladásaként alakult ki. A modern állam eszméje a szuverenitása alatt élő egyének (*civitas*) társulásaként (*societas*) fogható fel. A társulás célja a közös ügyek (*res publica*) törvény hatalma alatti intézése. A társulás eszméje szöges ellentétben áll az állam organikus felfogásával: a társulás önkéntes akaraton alapul, az organizmus viszont a történelmi múltba vesző „természeti” adottság. Az állam eme kétféle felfogása közti szakítást a felvilágosodás tette véglegessé; a magyar politikai gondolkodás hagyományában az organikus állameszme nemcsak túlélte a felvilágosodást, de akadémiai körökben axiómaként kezelték az állam ilyenén értelmezését. A

modern állam nyugati teoretikusai az újkori racionalitás és természet-jogi felfogás szellemében dolgozták ki az új államfelfogásukat; a magyar politikai gondolkodásban viszont a kétféle – premodern és modern – állameszme közül a premodern maradt meghatározó. Az állam organikus felfogásának természetesen Nyugaton is voltak és vannak hívei: Friedrich A. Hayek is például az állam organikus eszméjét vallotta, de – micsoda különbség! – a civil társadalom primátusát az állam fölött soha nem kérdőjelezte meg, éppen ellenkezőleg, az állam hatalmának minél szűkebb területre való szorítását helyeselte. A konzervatív magyar államfelfogás sokkal mélyebben gyökerezik a premodern organikus államszemléletben, mint a modern nyugati megfelelője.

Az állam organikus fölfogása szemben áll a modern szerződéselméletekkel, amelyekből sokkal könnyebb levezetni az emberi jogokat. Az állam *etikai* lényegének a hangsúlyozása akadályozza az állam funkcionalizálódását, a szakszerűség előtérbe kerülését. Másként fogalmazva: ha az állam nem a polgárok érdekeinek a *közjében* kifejeződő összege, de a nemzet erkölcsi egységén is hivatott örködni, akkor az államot mindig körbe fogja vonni egyfajta misztikum (*corpus mysticus!*), és könnyen válik ideológiai, világnézeti csaták színterévé a modernség körülményei között. A kétféle államfelfogás közti különbséget jól lehet tanulmányozni Eötvös államfelfogása és a századforduló tájkán uralkodó állameszme összevetése révén. Egész szakadéknyi a különbség. Eötvös szerint „*az újabb kori államnak föladatát mindenek előtt az egyéni szabadság biztosításában kell keresnünk*” (Eötvös 1981, II:121). Egészen más célokat fogalmaznak meg a századforduló politikatudományi könyvei. Kuncz Ignác szerint „A nemzetállam lényegileg *etikai* minőség, amelyet meg nem érthetünk, ha azt csak jogi momentumnak tekintjük... Az államnak mint reális *ethikai* személynek, érdeke (az igazi közérdek) egészen más, mint a polgároknak (egyéneknek) bármiféle alakban hirdetett közös érdeke... az állam *ethikai* organizmus s annak a három hatalmi ág nem része... , hanem mindegyik hatalmi ág az egész állam, az összes polgároknak más-más szervezetben” (Kuncz 1902: IV, XV–XVI). Ezen alapvetés logikusan állítja szembe az egyén és az állam érdekeit: „az individualisticus politika (mely szerint az állam az egyének pusztá eszköze) képes ugyan nagy erőt és lelkesedést kelteni az emberi jogoknak..., de azon túl önzésre nevelve a polgárokat, szükségszerűen sorvasztja az állam *ethikai* erejét...” (Kuncz 1902: 136). Hasonló módon kezeli az államot Concha is: „Az állam emberekből alakul ugyan, s az ember államban fejtheti ki legjobban valóját, s mégsem mondhatni, hogy az egyik a másikat létrehozta volna. A két fogalom szoros kapcsolatú anélkül, hogy egyik a másiknak folyománya volna... az állam ez organikus létezése ma már többé-kevésbé elismertetik” (Concha 1928: 7–8.). Concha organikus államfölfogása később összefonódik a „faji” kultúrfölény eszméjével. Ahogy a szerződéselméletből természetesen következnek az emberi jogok (és megfordítva), az organikus

állameszméből ugyanúgy sorjáznak elő a kultúrfölény érvei. A kultúrfölény politikai eszmeként való hangoztatása eszköz volt a nemzeti-ségi kérdés megoldására. A föderatív államstruktúrát Concha azért vetette el, mert „A föderatív államalakulatok mindig csak ott voltak lehetségesek, ahol a föderatív állam részeiben közös nemzeti alapjelleg hatott. *Ha tehát ez állam emberségi hivatásának meg akar felelni, a benne élő fajok föderációján, vagyis mint népegésznek politikai egyenjogúsításán nem nyughatik, hanem legalábbis az egyik faj hegemóniáján kell nyugodnia...*” (Concha 1928, I:542). Az egyik faj kultúrfölénye egy másik faj fölött nem kivételes, hanem a nemzetközi kapcsolatok általános rendezőelve. Ezen az elvi alapon jelenti ki Concha, hogy „a tót faj társadalmilag kevésbé tagozott” és „teljességgel híjjával van azoknak az erőknek, melyek az emberiségnek mai társadalmi és állami feladatai megoldásánál szükségesek”; a románság „egyénisége még embryonális”, ezért „még egy félszázadig kell társadalmilag dolgoznia, hogy a tótságot vagy éppen a magyar és német fajt elérje” (Concha 1928, I: 546).

A magyar politikatudomány tradíciójának meghatározó eleme az *államra* vonatkozó tanítás: fölmerül mint modern természetjogi probléma az 1790-es évek irodalmában; mint a szuverenitás kérdése Kossuth és Széchenyi vitájában, majd Kossuth és Deák pengeváltásában a kiegyezés kapcsán; mint az egyéni szabadság biztosítóka; mint a nemzetállam organikus egysége Conchánál; mint autoriter nemzetállam a két világháború között; mint totális állam a kommunista időszak alatt, amely az organikus állameszme hű örököse volt. Ma, amikor a totális államot magunk mögött hagytuk és az újkorban kiformalódott *erős állam* eszméjét hangoztatják mind a konzervatív körökben, mind néhány liberális politikus, aligha szükséges bizonygatni, hogy miért kell az állammal foglalkozni, amely a premodern politikatudománytól kezdődően az egyetemes politikai gondolkodás központi fogalma. Az állam eszméje olyan kategória, amely összekötő kapocs lehet a mai politikatudomány és a magyar politikai gondolkodás tradíciója között.

Gondolatmenetünknek ezen a pontján föl kell tenni egy megkerülhetetlen kérdést. Van-e egyáltalán értelme a régi művek tanulmányozásának? Távrolról sem magától értetődő ugyanis, hogy régi szerzők írásait ma is olvassuk. A ma élők többsége nyilván azon a véleményen van, hogy „szép, szép, amit a régiek írtak, de ma mások a körülmények, mások a kérdések, így a válaszoknak is másoknak kell lenniük”. Annyit azért rendszerint megengednek – a régi bölcsesség szellemében, miszerint a történelem az élet tanítómestere –, hogy „azért nem árt megismerni a régi dolgokat”. Erősen múltba felejtkező társadalom a mienk, ezért különösebb ellenállásba nem is ütközik a múltat faggató kutató. Az én indoklásom azonban, hogy miért kell a magyar politikai gondolkodás hagyományát tanulmányozni, eltér ettől a kényelmes, historista állásponttól. Politikai közösségünk alapkérdései mit sem változtak az elmúlt kétszáz évben: Mit jelent a haladás? Akarjuk-e

valójában és minden konzekvenciájával a modernséget, beleértve az individualizálódást, az egyéni és kiscsoportos érinthetetlen érdekek fölszámolását, s tisztán politikai közösségként való önmeghatározásukat? Fel tudjuk-e dolgozni a modern állam fejlődésében bekövetkezett funkcionális fordulatot? Hogy az állam nem „ethnikai miség”, illetve kulturális missziót betöltő entitás? Válaszaink csak akkor érnek valamit, ha képesek vagyunk *őszinték* lenni. Az őszinteség nemcsak a művészetek próbaköve, de a tudományé is: a tudományos őszinteséget szokták objektivitásnak nevezni. A politikatudományban manapság a statisztikai módszerek alkalmazását tekintik az objektivitás abszolút mércéjének. Nem ritka az olyan politikatudományi szakcikk, amely egy matematikai képlettel kezdődik és egy matematikai képlettel fejeződik be. Nem vitatom, hogy a statisztikai eszközök finomítása révén pontosabb adatokat fogunk kapni. Azt azonban kétlem, hogy a politikatudomány ettől lesz objektív. A politikatudománynak – régen is és ma is – szembe kellett és kell néznie a politikának azzal a sajátosságával, hogy nem a politikatudomány az egyetlen autentikus interpretátora a politikai jelenségeknek. Ráadásul a politika tudósa nem vonulhat elefántcsonttoronyba, mert tárgya megköveteli, hogy időnként kiálljon politikai közössége elé, s el kell mondania a véleményét. A publicisztika az az eszköz, amellyel a politika tudósa közvetlenül tud szólni a politikai közösség többi tagjához. A publicisztika azonban – mint láttuk – szubjektív műfaj, célja a politika irányának a megváltoztatása. Valószínűleg Cicero járt el helyesen, aki a politikai ügyektől való teljes tartózkodás és a politikai ügyekben való teljes elmerülés közti utat választotta: ha kell, hallassa a szavát a gondolkodó, de ne mindig és ne minden áron. A politikai tradíciónak és a politikai gondolkodás tradíciójának a tanulmányozása az elmúlt néhány évtizedben az *ideológiakritika* egyik lehetséges iránya volt. A tudományos objektivitás, azaz őszinteség azon terepe volt, ahol a politikával foglalkozó tudós úgy maradhatott kívül a napi politikai csatározásokon, hogy nem kellett – mondjuk – a statisztika világába emigrálnia. A régi politikai irodalom tanulmányozásának csak akkor van értelme, ha elfogadjuk, hogy a politikának az emberi természetben gyökerező metafizikai alapjai vannak, és nem pusztán az emberi akarat szabad, önkényes játékvilága. De ez csak az egyik indokom, hogy miért kell tanulmányozni a régi politikai irodalmat.

A múltban írt politikai művek tanulmányozása nem kecséget közvetlen praktikus haszonnal. Mindazonáltal a magyar politikai gondolkodás hagyományát sokan sokféleképpen igyekeznek fölhasználni közvetlen politikai célokra. A múlttal való visszaélés leggyakoribb módja az, amikor közvetlen politikai legitimációra használják föl. Bizonyos tradicionalista politikai irányzatok erkölcsi fölényt remélnék elérni azáltal, hogy magukat a múlt kizárólagos örökösének tekintik. Ebben az esetben nem nosztalgiaőről van szó, hanem a múlt jelenként kezeléséről: régi – reális vagy irreális – célok, elképzelések, szimbólumok, viselkedési minták állandó ébren tartása ez, amikor a múltat

nem engedik múlttá válni. Az őszintétlenségükre akkor derül fény, amikor a múltat egységesnek, monolitnak képzelik, holott, ahogy a jelen sem az, úgy a múlt is tele van egymásnak ellentmondó és egymásnak ellenszegülő eszmékkel, törekvésekkel, cselekedetekkel. A múlttal való visszaélés másik – paradox – formája az, amikor nem vesznek tudomást róla, mondván a múlt a múlté, a jelent viszont a jövő felől kell látnunk. Ideológiai okokból felsorolnak ugyan néhány régi szerzőt vagy politikai irányzatot, netán művet, akiket és amelyeket elődjeiknek tekintenek. Ez a felsorolás azonban nem több, mint illusztráció, nincs ismereti értéke. Az őszintétlenség itt is nyilvánvaló, mivel a csak a jelenben és a jövőben élés eltagadja minden politikai közösség egyik tartó pillérét, azt, hogy minden közösség sajátos politikai kultúrát alakít ki, melyet a hagyomány megismerése nélkül nem érthetünk meg. A politikai kultúra ugyanis racionálisan megismerhető, de teljesen soha nem racionalizálható: a felvilágosodásnak az irracionális politikai cselekedetek teljes kiküszöbölése volt az egyik célja, de ez – ellenkezően az emberi természettel – nem lehetséges.

A MÁSODIK SZAKASZ

Az első világháború utáni magyar politikai gondolkodás új kérdésekkel találta szemben magát. Először is választ kellett találnia Trianonra. A kiegyezés utáni nagy modernizációs periódus egy sor politikatudományi témát szolgáltatott: az államról mint legfőbb politikai jelenségről már tettem említést; további kérdések: a politika és erkölcs viszonya, a konzervativizmus, liberalizmus és szocializmus eszméi, a politikai antiszemitizmus megjelenése, a nemzetiségi kérdés, a közigazgatás és a jogi kódexek modernizálása. Ez a modernizálódási vállalkozás végül is Trianonba torkolt. Mi volt ennek a hatalmas kudarcnak az oka? A modernizálódás mint olyan? Vagy esetleg a modernizálódás lassúsága és ellentmondásossága?

A Trianon utáni magyar politikai gondolkodás második fő kérdése az európai kultúra általános válságával függ össze. Az 1920–30-as évek szellemi kiüttlanság érzését fölerősítette és igazolta a gazdasági válság és a politikai tanácstalanság. A fasizmus, a liberális szocializmus és a bolsevizmus a kapitalizmus, illetve a liberális kapitalizmus tagadásában látta a megoldást. Németh László pontosan fogalmazott 1933-ban: „A közhangulat lassan mindenütt a tizenkilencedik század ellen fordul. Mindenki antikapitalista, mindenki kötött gazdaságot sürget, el a demokráciától, jöjjön az erős kéz uralma” (Németh László 1992, I:176). Az első világháború utáni magyar politikatudományban a fenti két kérdés – a modernizációra, illetve a kulturális válságra fölített kérdés – összefonódott, és politikai gondolkodásunk *történetfilozófiai* fordulatot vett. Míg a Concha előtti politikatudományunk jogászias szemléletű, a Concha utánit inkább ideológiai szempontok uralják. Felerősödnek a liberális demokráciát bíráló hangok, s a

társadalom hajszalereibe is behatol a szocializmus eszméje. Ebben a periódusban születik meg a harmadik út eszméje, amely antikapitalista ihletésű és a szocializmus mérsékelt változatát ajánlja.

A magyar politikai gondolkodás hagyományának fontos vonása a történetfilozófiára való hajlam. Ez a szemléletmód korántsem volt idegen, hiszen a német filozófiának meghatározó szerepe volt a magyar akadémiai politikai gondolkodás kialakulásában. Concha egész munkásságának alapja Hegel politikai filozófiája. A *Politika* című főműve Hegel *Jogfilozófiájának* az alkalmazása, bővítése, továbbgondolása.² Talán bizarnak tűnik első hallásra, de ahogy Marx Hegel történetfilozófiáját praktikus politikai programmá formálta, úgy fejlesztette Lukács György Concha hegelianus politikaképét kommunista üdvtanná. Concha és Lukács között természetesen nincs semmiféle közvetlen ok-okozati összefüggés, csupán a közös eszmei gyökerekre kívánok rámutatni: a magyar politikai gondolkodás a hegelianus-marxista történet szemléleten nőtt fel. Lukács vetette föl először sarkítva a marxista történetfelfogás legfőbb erkölcsi dilemmáját *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című írásában: „A morális probléma felvethetősége azon fordul meg, vajon a demokrácia a szocializmusnak csak taktikájához tartozik-e (mint harci eszköz arra az időre, amíg az elnyomó osztályok jogba foglalt és jogtalan terrorja ellen küzd), vagy pedig olyan integráns része, amelyet nem lehet belőle kihagyni, mielőtt összes erkölcsi és világnézeti következményei tisztázva nem lennének” (Lukács 1971: 12). Lukács azon dilemmáját, miszerint „a rosszból származhatik-e jó”, növekvő marxista meggyőződése „megoldotta”. A harmincas évek szovjet terrorját történetfilozófiai perspektívába helyezve értelmezte: a francia forradalom is úgy győzött, hogy közben fölfalta gyermekeit.

De nemcsak a baloldalt járta át a történetfilozófiai szemlélet. Szekfű Gyula *Három nemzedéke* szintén történetfilozófiai mű. Az a mítosz, melyet Szekfű kreált, Trianont és általában a modernség hálójában vergődő magyar politika kudarcait kívánta megmagyarázni. Történetfilozófiai mítoszok gyártása nem kifejezetten konzervatív időtöltés. Egyetlen tényezőt, a liberalizmust felelőssé tenni az elhibázott fejlődésért, finoman szólva is tévedés, és olyan politikai szemléletmód, amely közvetve hozzájárult a népies-urbánus vita elmérgesedéséhez. A történetfilozófiai keret, bármilyen szépen van is kifaragva, csak ideologikus végkicsengésű lehet. Szekfű amúgy olvasmányos mítoszában Széchenyi a demiurgosz, akitől elindul az egész modern magyar politika. A teremtő istenek általában ellenállnak a tudományos kíváncsiszkodásnak. Szekfű szerint Széchenyi politikai rendszere hozzáférhetetlen „a mindent elskatulyázó politikai tudomány számára” (Szekfű 1989: 47). Széchenyi politikai művei valóban szubjektívák, szerzőjük csapongó írás közben, sokszor visszatér a már tárgyalt témára egyazon művén belül, fogalmazása olykor körülményes, gyakran az érzelmei vezetik a tollat fogó kezét, s nem valamilyen értekező logika. Szekfű egyszerre téved és mondja ki az igazat: Széchenyi életműve

nem áll a „politikai tudomány” fölött, viszont jól rátapintott a magyar politikai irodalom szubjektívvisztikus, publicisztikai irányának uralkodó jellegére. Az ezt követő liberalizmuskritika sápadt visszfénye Asbóth János liberalizmuskritikájának; ráadásul nagyban gyöngíti Szekfű érvelését a történetfilozófiai keret, ami Asbóthból még hiányzik (vö. Asbóth 1875). Minden történetfilozófia – legyen az konzervatív, avagy baloldali – abból az előfeltevésből indul ki, hogy a történelemnek *értelme* van. A történelem – mint absztrakció – valahonnan valahová tart, s a történelemről gondolkodó feladata megtalálni ezt az irányt a megtévesztő látszatok ellenére. Szekfű negatív történetfilozófiája, organikus állammelfogása a magyar politikatudomány konzervatív tradícióját erősítette: ez a tradíció túlnyomó mind a 19., mind a 20. század első felében.

A két világháború közti magyar politikai gondolkodás színvonala esett, az autoriter politikai hatalom a tudományok „nemzetiesítésével” tematikailag és módszertanilag is beszűkítette a hazai társadalmi gondolkodást. Amit Hanák Tibor ír a két háború közti társadalmi gondolkodásról általában, az igaz a politikai gondolkodásra is: „A szociálfilozófiai és szociológiai érdeklődés, mindenekelőtt azonban maga a szociális kérdés főképp a 20-as években visszaszorult. A társadalmi problémák átkerültek a nemzeti síkra, és a filozófiában is téma lett a nemzeteszme, a nemzeti sajátosságok, »magyar lelkiség«, a magyar jellem és szellem, a magyar történet szemlélet vizsgálata, majd megkísérelték a misztifikációba hajló »magyar világnézet« és más jobboldali ideológiák felállítását” (Hanák 1993: 42–43). A múlt század második felében megindult egy folyamat, amely a magyar politikai gondolkodás professzionalizálódását eredményezte, színvonalra nem maradt el az európai politikai gondolkodás színvonalától. A kor divatos tudományos-filozófiai irányzatai – elsősorban a pozitívizmus, az evolucionizmus, a neokantianizmus – hatással voltak a kortárs magyar szerzőkre. Ehhez képest a húszas és harmincas évek visszalépést jelentettek: bebizonyosodott, hogy a „nemzeti sajátosságokra” specializálódó magyar társadalmi gondolkodás nemcsak az euro-amerikai politikatudományhoz képest, de önmagához képest is visszaesett. A bezárkózás ára a szellemi élet polarizálódása volt. Az egyik oldalon a hatalom megrendelésére ideológiai célokból írt művek álltak, a másikon a platonista ideák végtelen és változatlan világába felejtkező tudósok egyébként kiváló írásai képezték a magyar társadalomtudományi gondolkodás akadémiai bázisát. Az autokratikus rendszerek ritkán érdeklődnek a *tényleges* politikai folyamatok iránt. Kiemelkedő politikatudományi művek nem is születtek a két világháború között.

Párhuzamot szeretnék vonni két, nagyjából egy időben megjelent könyv között annak bizonyítására, hogy a magyar politikatudomány hogyan és mikor szakadt le a demokratikus eszméken alapuló nyugati politikatudomány tradíciójáról. 1936-ban jelent meg Harold D. Lasswell nevezetes könyve, a *Politika. Ki mit, mikor, hogyan kap?* címmel, melyben a politikát a következő módon definiálta az amerikai beha-

vioralista politikatudomány egyik megalapítója: „A politika tanulmányozása a befolyás és befolyásolás tanulmányozása. A politika tudománya állapotokat rögzít, a politikáról való filozófálás viszont preferenciákat igazol. Ez a könyv... nem igazol semmilyen preferenciát. Ez a könyv állapotokat rögzít” (Lasswell 1950: 3). Aki elolvassa Lasswell könyvét, hamar felismeri, hogy a modern politikatudomány valószínűleg ezzel a művel emancipálta magát és vált önálló társadalomtudománnyá. A négy fejezetre (Elit, Módszerek, Eredmények, Rezümé) osztott könyv úgy vizsgálja a politika világát, hogy közben nem törekszik valamely politikai közösség (mondjuk az amerikai) politikájának a megváltoztatására, s nem is rajzol föl olyan ideálokat, amelyek normaként lebegnek a politikai közösség feje fölött.

A harmincas évek magyar politikatudományának egyik legjelentősebb műve, *Az államférfi* 1933-ban jelent meg. Kornis Gyula a politikai gondolkodás egyik legrégebbi témáját választotta könyve tárgyául: Ki a jó államférfi? Mitől válik valaki jó államférfivá? A szerző vállalkozásának ambíciózusságát jelzi, hogy könyvének címe megegyezik Platón egyik politikai művének a címével. Kornis célja, hogy annak az új típusú államférfinak az alakját ábrázza, aki képes a kor általános szellemi, politikai és gazdasági válságából kiutat találni. A szerző alig titkolt favoritja Benito Mussolini. A mi célunk azonban nem ennek az ötletnek az elemzése, hanem párhuzam vonása Lasswell és Kornis könyve között. A két szerző könyvét nemcsak az időbeli egybeesés okán lehet összehasonlítani, de a kiindulópont miatt is: mindketten az elit és a tömeg közti kapcsolatból indítják gondolatmenetüket. Lasswell: „Azok, akik a legtöbbet kapják, az *elit*, a többiek a *tömeg*” (Lasswell 1950: 3); Kornis – a kor kedvenc közhelyét megfogalmazva – kijelenti, hogy „A jelen kor a régebbi korokkal szemben kétségtelenül a tömegek kora” (Kornis 1933: 11). Noha a tömeg műveltségének színvonala sokat emelkedett, „azért a tömeg mégis tömeg marad: lelki struktúrája változatlan”. A vezetők ugyan a tömeg vállain emelkednek föl, de döntő szerepük nem kisebb, mint az autokrata módon halatomhoz jutott régi államférfiaké. Kornis szerint „Az államférfi személyisége maga a politika” (Kornis 1933: 13). Az államférfi működteti az államot, amely „a legfőbb hatalmi koncentráció, s az államférfi ennek képviselője és irányítója” (Kornis 1933: 13–14). Kornis ideálja az a modern államférfi, akit a tömeg nem tudott magához fakítani. Leírásából földereng a nietzschei „szuperman” alakja, akit nem lehet összetéveszteni az átlagemberrel. A vezérkultusznak nem kedvez a demokrácia, mert az „olyan átlagembereket tol előre, akik a tömeg ösztöneit és szenvedélyeit szolgálják, önálló eszméket, amelyek ezekkel a szenvedélyekkel szemben állanak, nem mernek termelni és fölvetni” (Kornis 1933: 18). A magyar politikatudomány tradíciójában erőteljes a modern demokráciaellenes érvelés: Széchenyi az erkölccsel tartja összeegyeztethetlenné a modern szabadságot³, Asbóth szerint a magyar nem demokratikus jellem⁴, Concha a világi morál terjedését tartja a kor legnagyobb bajának⁵,

Kornis pedig a tömegtársadalmat okolja, hogy a politikai vezetők kiválogatódásában nem érvényesül a minőségi szempont. Kornis természetesen lényeges problémát vetett föl, a lényeg mégis rejtve maradt a kétkötetes művében. A kor döntő kérdése – ma már tudjuk – nem az elit kiválasztási mechanizmusának a megújítása volt. Amerikában a politikatudomány által vált modern tudománnyá, hogy – összhangban a modern politikai gondolkodás logikájával – a politika tényleges működését igyekezett megérteni, megszabadult a kizárólagos jogászias szemlélettől, a történeti paraboláktól és a publicisztikai iránytól. A magyar politikai gondolkodás viszont *propagandisztikus* maradt. Az akadémiai körök egy része hatalmi nyomásra „nemzeti” programokban vett részt, más körök az örök értékek nyomába szegődtek (antik témák preferálása), s maradtak az írók, akik a politikát rendszerint erkölcsi szempontok szerint ítélték meg: regényírók, költők, publicisták próbálták betölteni azt az űrt, amely a létező szakszerű jogi gondolkodás – Moór Gyula, Horváth Barna –, és a nem létező szakszerű politikatudomány között húzódott. A két világháború közti magyar politikai gondolkodás sokkal normatívabbá vált, mint volt a múlt század második felében. Ez a normativitás azonban nem valamiféle magas színvonalú politikai filozófiai normativitás volt, hanem a mindennapi tapasztalatokon nyugvó keserű élmények szublimálása politikai programokká: Szekfű Gyula történetfilozófiája, Németh László „minőség forradalma”, Szabó Dezső modernség-kritikája, a népi írók szociális lázadása (miközben Rézler Gyula kiválóan műveli a magasszociológiát), az emigráns marxisták messianizmusa mind túlnyomóan ideologikus és a politika megváltoztatásának igényével lépett fel vagy implikált ilyen változást.

Az egyetlen kivétel Bibó István volt, akit szívesen neveznék a 20. századi magyar politikai gondolkodás tudományos szintetizálójának, de hát nemigen volt mit szintetizálni. Ha szigorúan csak a tudományos tevékenységét nézem, akkor műve magányosan áll, mint Csontváry Cédruza. Politikai gondolkodóink közül ő volt talán az egyetlen, aki pontosan átlátta, hogy mi a 20. századi politikai mozgások iránya és tétje. Képes volt a tárgyyszerűséget összezsírozni az eszmei perspektívával. Úgy volt a politika tudósa, hogy a konkrétumokat, az okokat és következményeket nem takarta el a tudósi objektivitás súlytalan köde: úgy tudta művelni a politikatudományt, hogy az ne legyen „a tudomány a tudomány kedvéért” való vállalkozás, de ne is relativizálódjon bármely politikai törekvés napi iszapbirkózásában. Ugyanakkor látni kell, hogy Bibó sem a modern pozitivisták társadalomtudomány eszméjének jegyében alkotott. Megközelítései jogásziasak, történetiek és – kisebb mértékben – bölcséletiek voltak. Továbbítve a magyar politikatudomány legszínvonalasabb ágainak, a közigazgatástannak és a jogelméletnek az eredményeit, bölcséleti szempontból viszont ő is a történetfilozófia hatása alatt állt. Legjobb írásai műfajukat tekintve tanulmányok, de irodalmias, esszéisztikus tanulmányok – a magyar politikai gondolkodás ebben a műfajban alkotta meg legjobb darabjait.

Így is Bibó István jutott legközelebb ahhoz a politikatudományi eszményhez, amelyet Nyugaton behaviorista politikatudománynak neveztek el.

A magyar politikatudomány tradíciójának tanulmányozásakor nem lehet megkerülni a kommunista időszakot. Sokan talán a politikatudomány harmadik szakaszának neveznék ennek a periódusnak a politikai gondolkodását, én azonban inkább a kontinuitást hangsúlyoznám. Ha igaz az, hogy a kommunista állam totális állam, akkor a totális állam politikatudománya sem lehet más, mint totális ideológia. Tartalmilag nézve a kommunista politikai gondolkodás történetfilozófiai alapokon nyugszik. Ebből ered propagandisztikus és ideológiai elkötelezettsége. Emellett jól megfért a szakszerű közigazgatástan vagy történeti diszciplínák művelése. Természetesen ideológiai felhangjuk volt a jogtörténeti vagy politikátörténeti stúdiumoknak is, de bizonyos tényanyagokhoz hozzá lehetett jutni: a kommunista fejlődés tan maga mögött tudta a „fejletlen” prekommunista időket, ezért például antik témákon keresztül egész jól lehetett politizálni. A két világháború közti politikai gondolkodáshoz képest eltűntek a „nemzeti” szempontú témák (pl. „Ki a magyar?”), az internacionalista érdeklődés és elkötelezettség így bizonyos értelemben nyitottabbá tette a magyar társadalmi gondolkodást – főként a hetvenes évek második felétől kezdve. Az új ideológiai nyelvezet és célok azonban még jobban eltávolították az egész társadalmi gondolkodást a nyugati típusú, „kemény” módszereket akkor már jellemzően használó társadalomtudományoktól. Emiatt az 1950-es és 1970-es évek között aligha beszélhetünk politikatudományról Magyarországon. Az újjászületés az 1970-es évek végén, a nyolcvanas évek elején következett be: részben a politikatudomány akadémiai szintű elismerésével, részben az ellenzéki publicisztikai irodalom révén. A minta – közvetlenül vagy közvetve – az angolszász politikatudomány lett. Ebből következően – felfogásom szerint – a magyar politikatudomány tradíciójának második szakasza, amelynek kezdetét az első világháború végére tettem, itt ér véget: a modern képviselői demokráciának megfelelő politikatudomány feltámadása, az eszmei behatolás – mint már annyiszor – megelőzte a tényleges politikai változást. A nyolcvanas évek eleje óta a politikatudományon belül végbemenő folyamatokat nem tekintem jelenlegi témánk részének. Csupán azt szeretném leszögezni, hogy a politikatudományban is hasonló irányú folyamat zajlik, mint magán a politikán belül: a nyugati minták, értékek, módszerek meghonosítása, az elhalt gyökerek újrahajtatása.

LEZÁRÁS

A címben fölített kérdésre, miszerint „Van-e a magyar politikatudománynak hagyománya?”, egyértelmű igennel válaszoltam. A modern magyar politikatudomány kezdetét a 18. század második felére-végére tettem. Ennek oka, hogy a modern politikatudomány eszméjét összekapcsolva kezelem a modern képviselői demokrácia, a *kiszámíthatóan* működő politikai intézményrendszer megalapítására tett erőfeszítések megjelenésével. Konzekvens módon ezek a törekvések az 1790-es évek reformirodalmában fogalmazódtak meg, ezért innen egészen a 20. század első két évtizedéig számítom a magyar politikatudomány fejlődésének első szakaszát. A szakasz fő jellemzői: a publicisztikai irány és a jogászi-történeti szemléletű politikatudomány megerősödése. A második szakaszt, amely az 1920-as évektől az 1970-es évek végéig tart, a történetfilozófiai és ideológiai-propagandisztikus elemek túlsúlya jellemzi. Az első szakaszhoz képest a második szakasz ideje alatt a magyar politikai gondolkodás tudati bezárkózása, beszűkülése figyelhető meg. Miközben a nyugati politikatudomány pozitivista fordulatot vesz, azaz levetkőzi a jogászi és történeti szemléletmódot és a társadalomtudományok „kemény” módszereihez fordul, a magyar politikatudomány az 1950–60–70-es években lényegében megszűnik tudomány lenni: legyen a mérce akár a saját tradíciója, akár a kortárs nyugati politikatudomány. A harmadik szakasz, amelyet már mi formálunk, újra a kortárs nyugati politikatudományt tekinti követendő mintának.

A magyar politikai gondolkodás tradíciójának elemei azonban ma is megtalálhatóak: a publicisztikai irány az a gyűjtőmedence, melyben megfér a politikatudós aktív politizáló hajlama a szépíró politikusok és politikacsinálók messianizmusával és vízióival; a jogászi szemlélet, amely a jogi keretek, struktúrák és folyamatok alapján értelmezi a politikát; a történetfilozófiai vagy inkább historizáló megközelítés, amely egyelőre a legerősebb bölcséleti irányzat a magyar politikai gondolkodásban, bár befolyása hanyatlik.

A modern magyar politikai gondolkodás tradíciója túlnyomóan konzervatív jellegű. Ritka kivételnek számít Eötvös vagy Bibó, akik felismerték politikai gondolkodásunk egyoldalúságát, azt a tényt, hogy noha a magyar politikai gondolkodók zöme jól ismerte a mindenkori kortárs külföldi politikai irodalmat, idéztek belőle, egy részüket lefordították magyarra, igazából nem értette meg a modernség politikai lényegét. Vagy ha megértették, többnyire mereven elutasították. Jó példa lehet erre a magyar Machiavelli-recepció: Eötvöstől kezdve Conchán át a politikatudományi kézikönyvekig Machiavellit azzal a kurta megjegyzéssel intézték el, hogy ő a politikai erkölcsstelenység tanítója. De nemigen ismerték és főként nem dolgozták fel a modern angolszász politikai irodalmat sem. Adam Smith megihletti Széchenyit, de ez a hatás nem több az ihletnél. A konzervatív Asbóth János lelkesedik Millért, Leckyért és másokért.⁶ De a magyar politikai

gondolkodók többsége a franciákhoz (Montesquieu, Rousseau)⁷ (vö.: Eckhard é. n.) és főként a németekhez fordul modern politikai eszmetörténeti leckéért. Röviden: a magyar politikatudomány tradíciójából ha nem is hiányzik teljesen, de megemésztetlen a modern politikai bölcséleti irodalom egy jelentős része. Ez a tradíció egyszerre gazdag és szegény, de van.

JEGYZETEK

- ¹ A modern politikai fogalmak kialakulásával kapcsolatban két könyvet ajánlok az olvasó figyelmébe: Quentin Skinner: *The Foundations of Modern Political Thought*. I–II. köt. (Cambridge University Press 1978), lásd különösen az utolsó, Conclusion című fejezetet. A másik könyv: Michael Oakeshott: *On Human Conduct* (Oxford, Clarendon Press 1975), melyben különösen a harmadik fejezet (On the Character of a Modern European State) segít az eligazodásban.
- ² Hegedüs Lóránt Concha önéletrajzi utalására támaszkodva mutatja ki, hogy Concha 1868–69-es bécsi tartózkodása alatt – Stein Lőrinc hatására – ismerkedett meg Hegel politikai eszméivel (lásd Hegedüs 1935).
- ³ Széchenyi *Hüelének* modernségellenes elemeire mutattam rá egy korábbi előadásomban (Lánczi 1943).
- ⁴ Asbóth írja: „Hogy pedig a magyar nemzet csöppet sem demokrata nemzet, arról meggyőződhetik minden elfogulatlan, ha csak akár melyik magyar embert is observálja” (Asbóth 1875: 163–164).
- ⁵ Vö. Concha Győző *A laikus morál válsága* címmel 1911. november 13-án tartott előadása. Szent István Társulat.
- ⁶ A szabadságeszme angolszász változatának megismerésére lásd Asbóth 1872.

IRODALOM

- Antall József 1992. Felelősséggel a hazáért. *Magyar Fórum*, január 9.
- Asbóth János 1872. *A szabadság*. Pest
- 1875. *Magyar Conservatív Politika*. Budapesti Légrády testvérek
- Concha Győző 1885. *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Budapest, Franklin Társulat
- 1905 (1895) *Politika*. I–II. Budapest
- 1928 *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. I–II. Budapesti Magyar Tudományos Akadémia
- Eckhardt Sándor é. n. *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Franklin Társulat
- Eötvös József 1881. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. Magyar Helikon
- Hanák Tibor 1993. *Az elfelejtett reneszánsz*. Göncöl Kiadó
- Hegedüs Loránt 1935. Concha Politikája. *Budapesti Szemle*, 691.
- Kornis Gyula 1933. *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. I–II. Budapest, Franklin Társulat
- Kuncz Ignác 1902. *A nemzetállam tankönyve*. Kolozsvár

- Lánczi András 1993. Az állam két karja, avagy mi van a hagyományban?
Politika és etika. Századvég 13.
- Lasswell Harold D. 1950. (1936) *Politics. Who Gets What, When, and How*.
New York: Peter Smith
- Lukács György 1971. *Történelem és osztálytudat*. Magvető
- Németh László 1992. *A minőség forradalma*. I–II. Püski
- Pasteiner Iván 1914. A magyar politika-tudomány. *Budapesti Szemle*, 453–454.
- Platón 1984. Állam. In: *Összes művei*. II. Európa Könyvkiadó
- Szekfű Gyula 1989. *Három nemzedék és ami utána következik*. (Reprint)